

तुझे कुशल नाम जो नर हळू हळू आकळी ।

दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भीहा कळी ॥

हरी व्यसन पाप हें बहु कशास कायाधवा ।

परी त्वरित भेटवी तुज अहियोगमायाधवा ॥ ७५ ॥

मागील केकेवरून नाममाहात्म्य पुढें चालू.

पदान्वयः—जो नर तुझे कुशल नाम हळूहळू आकळी, दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी, हें व्यसन पाप हरी, बहु कशास, कायाधवा परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी.

जो नर तुझे कुशल नाम हळू हळू आकळी.—जो नर-मानव तुझे कुशल-पुण्यकारक-कल्याणकारक नाम हळू हळू-चित्ताची एकाग्रता करून अन्वा-सानें शनैःशनैः आकळी-आकलन करितो, अर्थात् धेतो; अथवा पाठांतरी-तुझे कुशल नाम वा हळू हळू मना आकळी.-वा-हे बापा तुझे कल्याणकारक नाम हळू हळू या मनाला आकळी-आकलन करितें; अर्थात् जो कोणी तुझे नाम घेतो त्याच्या मनाचे आकलन तें तुझे नाम हळू हळू करितें; म्हणजे त्या मनाची एका-ग्रता करून तुझ्या शयीं त्यास निमग्न करितें; आणखी तें नाम कसे पुसाल तर-दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी.-दुरत्यय-ज्याचा पार उतरा-व्यास कठीण-दुर्गम-दुःसाध्य अथवा, ज्याचा नाश होणें कठीण-अर्थात् प्रबळ असा महा खळहि-मोठा दुष्ट असतां हि हा कळी-कलियुगांत जनांस पापप्रवण करणारी देवता त्यासि-त्या तुझे पवित्र नाम घेणारास भी-भितो; या भगवं-ताच्या नामापुढें माझे कांहीं चालावयाचें नाहीं म्हणून तें नाम घेणाराची तो कळी भीति वागवितो; भय वागवावयाचें कारण-हें व्यसन पाप हरी-हें-तुझे नाम व्यसन-दुःख-अर्थसंदर्भातें कलिकृत दुःख आणि-पाप-पातक-अर्थसंदर्भातें त्या कळीनेच करविलेले पातक-कलिमल हरी-हरण करितें-अर्थात् दूर करितें; बहु कशास,—फार काय सांगवें; कायाधवा परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी,—कायाधवा,—कायाधव-कयाधुचा पुत्र-अर्थात् प्रन्हाद त्या, परी-सारखा, योगमायाधवा,—योगमायाधव,—योगमाया,—जी मूलप्रकृति तिचा-धव-स्वामी-अर्थात् परम पुरुष, अशा, तुज-तुला हि त्वरित-शीघ्रतेनें-उशीर न व्हावित्तां भेटवी-भेटवितें; सारांश, तुझ्या नामानें पूर्वी प्रन्हादास जसें तुला भेटविलें, तसें तें तुझ्या नाम घेणाराचें दुःख व पाप दूर करून आणखी त्यास तुझी प्राप्ति करून देतें; असें तुझ्या नामाचें माहात्म्य आहे असा अर्थ.

तुम्हांसमचिहेंगुणेंअणुउणेंनसेनामहा ।

दिसेअधिकहीतसागुण तुळाअसेनामहा ॥

सदैवभलत्यासहीसुलभआणखीगायका ।

छळीननअधोगतिक्षणहिदेजगन्नायका ॥ ७५ ॥

मागील केकेवरून नाममाहास्य पुढें चालू.

पदान्वयः—हें नाम गुणें तुम्हांसमचि, अणु उणें नसे, हा महा गुण अधिक ही दिसे, तसा तुळा असेना, सदैव भलत्यास ही सुलभ, आणखी जगन्नायका गायका न छळी, क्षण हि अधोगति नदे.

हें नाम गुणें तुम्हांसमचि,—हें तुझें कल्याणकारक नाम गुणें-गुणानें अर्थात् स्वभक्तोद्धारकरूप जो गुण त्यानें, तुम्हांसमचि-तुमच्याबरोबरच होय; अणु उणें नसे,—अणु-अणुमात्र उणें नसे-उणें नाहीं,—अर्थात् स्वभक्ताचा उद्धार करण्याविषयीं तिकमात्रहि तुमच्यापेक्षां असमर्थ नाहीं; किंबहुना-हा महा गुण अधिक ही दिसे,—हा महा गुण-हा आपल्या गायकाचा उद्धार करण्याविषयीं मोठा गुण अधिक ही दिसे,—अधिक समर्थहि दिसतो; तसा तुज्ज असेना.—तसा गुण तुळा नाहीं; अर्थात् गायकाचा उद्धार करण्याविषयीं तुझ्या पवित्र नामाचें सामर्थ्य जसें आहे तसें तुझें नाहीं; कारण-सदैव भलत्यास ही सुलभ,—तुझें नाम-सदैव-निरंतर आणि-भलत्यास ही—कोणासहि-अधिकारभेद न राखितां कोणत्याहि जातीस अथवा व्यक्तीस सुलभ-सुखेंकरून प्राप्त; अर्थात् तूं तसा सदैव आणि भलत्यास सुलभ नाहीस; आणखी जगन्नायका गायका न छळी,—आणखी जगन्नायका-हे जगन्नायका-हे जगदीश गायका न छळी, गायका-जो तें तुझें नाम गातो त्यास न छळी-छळीत नाहीं; अर्थात् तूं आपल्या भक्तांचा विश्वास पाहाण्याकरितां त्यांस छळतोम, तसें हें तुझें नाम छळीत नाहीं; आणि-क्षण हि अधोगति न दे,—क्षण हि-क्षणभरहि तें तुझें नाम गायकास-अधोगति-अर्थात् असद्रुति देत नाहीं; म्हणजे क्षणभरहि तें त्यास अधोगतीस जाऊं देत नाहीं; अर्थात् आपल्या भक्तांची परीक्षा पाहाण्याकरितां, अथवा त्यांचा गर्व उतरावयाकरितां, जसें त्यां काहीं कालमर्याद बलीस झाली पाडिलें तसें तूं त्यांस खाली पाडितोस, तद्दत् तें तुझें कल्याणकारक नाम गायकास खाली पाडीत नाहीं, उद्धारच करितें; म्हणून तुझ्यापेक्षां तुझ्या नामाचा गुण अधिक अथवा अर्थ. येथें हा व्यतिरेक अलंकार जाणावा.

१. ७५ प्राकृत कवीनें म्हटलें आहेः—

भलतियाजीवाला नामचितारितें ॥ धृ० ॥

छळींनूपबळीबळीतरिचतोनसेआटला ।

गमेबहुभलामलानसकळांसहीवाटला ॥

परीक्षककरीतसेजडहिसोसितेहेमही ।

नकेवळविरोचनात्मजतरेपदेहेमही ॥ ७६ ॥

मागील केकेत परीक्षणार्थ तुम्हीं आपल्या भक्तांस अधोगतिहि देतां असें कवींनीं शेवटीं विधान केलें तें येथें उदाहरणानें स्पष्ट करित होस्ताते ते म्हणतात.

पदान्वयः—बळीनूप बळी तरिच तो छळीं आटला नसे, मला बहु भला गमे, न सकळांस ही वाटला, जड हि हेम ही परीक्षक करी तसें सोसितें; पदे केवळ विरोचनात्मज न तरे, हे मही.

बळीनूप बळी तरिच तो छळीं आटला नसे,—बळीनूप-विरोचनाचा पुत्र जो दानशूर बळीराजा बळी-बलवान-महा समर्थ, तरिच तो छळीं आटला नसे,—तरिच-तरच-बळी होता म्हणूनच तो छळीं-त्याचा तुम्हीं वामन अवतारीं इतका छळ केला असतांहि तो त्या छळांत आटला नसे-आटला नाहीं-नूप बला नाहीं-अर्थात् कसास बरोबर उतरला. येथें आटणें या धातूच्या प्रयोगानें कवींनीं छळनतापाचें अर्थत प्राप्त्यर्थ सुचविलें. अर्थात् बळीशिवाय इतर कोणी जर त्या वामनाच्या छळाच्या आंचेंत असता तर तो आटूनच गेला असता, असा येथील भावार्थ जाणावा. मला बहु भला गमे,—[कवि म्हणतात] मला तो बळी/बहु भला-मोठा सामर्थ्यावान् असा-गमे-दिसतो; न सकळांस ही वाटला,—सर्वासहि वाटला न-नाहीं काय ? अर्थात् जसा मला सामर्थ्यावान् दिसला, तसा सर्वासहि तो सामर्थ्यावान् दिसला; अथवा, मला बहु भला गमे,—मला मोठा सामर्थ्यावान् दिसला ?-म्हणजे मलाच मोठा सामर्थ्यावान् दिसला काय ? असा काकवर्थ करून न-नाहीं-अर्थात् मलाच दिसला असें नाहीं, तर-सकळांस ही वाटला,—इतर सर्वासहि तसाच वाटला, असा पदान्वय करावा. कदाचित् तुम्ही म्हणाल कीं माझ्या कसास बळी उतरला नांत काहीं महदाश्चर्य नाहीं. कारण-जड हि हेम ही परीक्षक करी तसें सोसितें,—जड हि-जड असतांहि, हेम ही-हेम-सोनें ही अथवा, जड-लोहकाशादि जे जड पदार्थ तेहि आणि हेम ही-मूल्यवान् सुवर्णहि परीक्षक करी तसें सोसितें,—परीक्षक-लोहार, सोनार, आदिकरून जे लोह, काष्ठ अथवा सुवर्ण यांची परीक्षा पाहणारे त्यांतून कोणी कारागीर तो जसें करी-करितो-अर्थात् तापविण्याची, लवविण्याची अथवा सांधण्याची जसजशी त्या त्या पदार्थावर क्रिया करितो तसें-त्या त्या क्रियेनुरूप सोसितें-तें सुवर्णादि जड सहन करितें-तो तो पदार्थ तसतसा विकृत होतो; परंतु या बळीच्या परीक्षणांत महदा-

श्रयं म्हणून हेंच आहे की यांत-पदें केवळ विरोचनात्मज न तरे,—पदें-पायानें-
 अर्थात् वामनावतारी बळीपासून त्रिपाद् भूमिदानाच्या ग्रहणांत भगवंताच्या पद-
 न्यासानें केवळ-नुसता विरोचनात्मज-विरोचनाचा पुत्र-बळी न तरे-तरला
 नाही, परंतु-हे मही, हे-ही मही-पृथ्वी; अर्थात् ही पृथ्वीहि तरली असा येंथें
 अन्वय. सारांश, तुम्हांस भूमिदान केल्यानें दाता बळी तरला इतकेंच नाही, परंतु
 दानरूप जी पृथ्वी तीहि तरली; दात्याचा उद्धार होऊन त्याबरोबर दानाचाहि
 उद्धार झाला हें महदाश्रय होय. बळीच्या मस्तकावर वामनाचा पद-न्यास होऊन
 तो बळी पाताळीं बसविला, तेव्हां अर्थात् त्यास अधोगति दिली, असा आपला
 हंगितार्थ वरील केकेच्या संबंधानें सुचवून, त्या अधोगतींत त्याचा उद्धारहि भग-
 वंतानें केला असा कवीनीं आपला भावार्थ येंथें प्रदर्शित केला आहे.

असानकरिताजरींछळतररींप्रभोतोभली ।

सुकीर्तिकशिपावताकविसभाजिणेंशोभली ॥

पर्दीउपजतीनदीकशिकशीत्रिलोकीसती ।

अशाअतुलमौक्तिकावलिविणेंबरीदीसती ॥ ७७ ॥

मागील केकेंत वामनकृत बलीछळ सांगितला, यांत तो छळ सक्तीतिलाभास आणि त्रैलोक्यकल्पनास कारणभूत म्हणून कथित होस्ताने कवि म्हणतात.

पदान्धयः—जरीं असा छळ न करिता तररीं प्रभो कविसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पावता, पर्दीं नदी कशि उपजती, अशा अतुल-मौक्तिकावली विणें त्रिलोकीसती कशी बरी दीसती.

जरीं असा छळ न करिता तररीं प्रभो कविसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पावता,—जर तो वामन असा त्या बलीचा छळ न करिता तररीं प्रभो कविसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशी पावता,—तररीं—तर प्रभो—हे महाराज, कविसभा जिणें शोभली, कविसभा,—कवि-ग्रंथकार-पुराणादि इतिहास करणारे—व्यासादि अथवा, कवि—ज्ञानी—व्यास शुक्ल-सनकादि यांची—सुभा—मंडळी—समाज जिणें—ज्या बलीच्या सक्तीतनीं, (कर्णी सृतीचा), शोभली—शोभा पावली—शोभायमान झाली अर्थात् त्यांच्या कान्यास जिणें शोभा आणिली अशी—भली सुकीर्ति तो कशी पावता,—भली—सुंदर-निर्मळ—निर्दोष अशी—सुकीर्ति—सक्तीतिसद्यस तो—बली, कशी मिळविता ? अर्थात् कधीं मिळविता ना. आणली, जर तो वामन त्या बलीचा असा छळ न करिता तर—पर्दीं नदी कशि उपजती,—पर्दीं—भगवत्पदन्यासांनीं नदी—भागीरथी कशी उपजती—उत्पन्न होती, अर्थात् न होती; अथवा पर्दीं—भगवत्पादाच्या द्वयीं उपजती—उत्पन्न होती; असा पर्दीं हें सप्तम्यंत पद करून अर्थान्वय करावा. आणि—अशा अतुल मौक्तिकावलिविणें त्रिलोकासती कशी बरी दीसती,—अशा—भागीरथीरूप अतुल—अनुपम मौक्तिकावलि,—मौक्तिक—मोतीं त्याची—आवलि—पंक्ति अर्थात् मोत्यांचा हार त्या विणें—स्यावांचून त्रिलोकीसती,—त्रिलोकी—स्वर्गभूपातालात्मिका सती—साध्वी स्त्री (कर्मधारय) कशी बरी—सुंदर—अर्थात् कल्याणकारिणी अशी—दीसती—दृष्टिगोचर होती; सारांश, जर वामन त्या बलीच्या निष्ठेची अशी परीक्षा नकरिता, तर त्या बलीची सक्तीतिल्लाकी नसती, आणि त्रैलोक्यास पावन करणारी अशी भागीरथीहि उत्पन्न न होती. सात्वर्ष हेंच कीं, भगवान समयविशेषी आपल्या भक्तांची परीक्षा पाहाण्यांत त्यांचा

कुक करितो स्वातहि जगाचें कल्याण करण्याचा उद्देश असतो. येथें त्रिलोकीच्या संबंधानें आवलि या शब्दप्रयोगानें स्वर्गास शोभविणारी मंदाकिनी, पृथ्वीस शोभविणारी भागीरथी, आणि पातालास शोभविणारी भोगावती, अशा भागीरथीचें त्रिविधरूपाचें ग्रहण ध्वनित होतें. यांत त्रिलोकीस स्त्रीत्व कल्पून भागीरथीच्या त्रिविधरूपास मौक्तिकाच्या तिपदरी हाराची कल्पना करून, उपमान उपमेयाचें अभेदरूपानें वर्णन केलें आहे; म्हणून येथें हा रूपक अलंकार जाणावा.

नकोछळअधीरमीतशिनकीर्तिहोचामरें ।

नृपांशिउचित्तैवृथाभिरविलींजरींपामरें ॥

अकीर्तिचअसोरुचेतुजकशीत्रजींकांबळी ।

असेंनसमजाकसेंवरिलहारिलाकांबळी ॥ ७८ ॥

बळी समर्थ होता म्हणून वामन अवतारीं तुमचा असा दाहण छळ त्यानें सहन केला, आणि तशी सत्कीर्तिहि त्यानें मिळविली; मी तर केवळ असमर्थ, मी अशा परीक्षणास पात्रहि नाही, आणि अशी तीव्र परीक्षणाजित कीर्तिहि मला नको, तें काम समर्थानेंच करावें, असा आपला अभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—छळ नको, मी अधीर, तशि कीर्ति नहो, चामरें नृपांशि उचित्तें, पामरें जरीं मिरविलीं वृथा, अकीर्तिच असो, तुज व्रजीं कांबळी कशी रुचे, असें कसें न समजा, बळी हारिला कां वरिल.

छळ नको.—छळ-बळीची निष्ठा पाहाण्याकरितां जी वामनानें त्याचो परीक्षा केली तसा छळ मला-नको; मी अधीर,—मी धैर्यवान् नाही—तशा तुमच्या परीक्षेस उतरेन असा मला भयंकरा नाही; तशी कीर्ति नहो,—तशी—त्या बळीसारखी कीर्ति तहो—न होऊ; कदाचित् तुम्ही म्हणाल कीं, जर तुला तसें धैर्य नाही तर तशी तशी कीर्ति होणार नाही, त्यास तशी कीर्ति न झाली तर न होऊ, परंतु तसा 'छळ नको' असा यथे अर्थान्वय समजावा; कारण—चामरें नृपांशि उचित्तें,—चामरें-चवऱ्या नृपांशि—राजांसच उचित्तें—'योग्य होत; पामरें जरीं मिरविलीं वृथा,—पामरें-पामरानें—दरिद्र्यानें जरीं मिरविलीं—जरी तीं चामरें मिरविलीं—आपल्यावर वारून वेवविलीं तरी वृथा—व्यर्थ होत; अर्थात् दरिद्र्यानें जरी आपल्यावर चवऱ्या वारून वेवविल्या तरी त्या त्यास भूषणास्पद न होतां उलटवा उपहासास्पद होतात; मारांश बळीची कीर्ति बळोसच योग्य. अकीर्तिच असो,—मला आपली-अकीर्तिच-कीर्तीचा अभाव-अथवा अपकीर्तिच असो;अर्थात् माझी अपकीर्ति झाली तरी होऊ; तुज व्रजीं कांबळी कशी रुचे,—तुला व्रजभूमीत कांबळी कशी आवडली ? अर्थात् तुला गोकुळांत गवळ्यांबरोबर जशी कांबळी आवडली, तशी मला आपली अकीर्तिच असो; यथे कवीनें कांबळीच्या उपमेनें एक तर मुख्य इष्टार्थ अपकीर्तीची मूल्यहीनता, दुसरें तिचें कृष्णवर्णत्व ध्वनित केले; म्हणून यथे

१ यथे संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणे कवीनीं 'उचित'या विशेषणाचें 'चामरें' या विशेष्याच्या अनुरोधानें अनेकवचन साधिलें आहे. असा संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणे विशेष्यविशेषणाचें लिंगवचन एकत्वानें साधण्याचा प्राकृत काव्यांत कोठेकोठें प्रघात आढळतो.

ही कांबळीची उपमा मोठी सरस होय. आणखी कवि म्हणतात की, इतकी अप-कीर्तिहि म्यां पत्करिली, यावरून तुम्हीं-असें कसें न समजा, -असें कसें समजत नाही, की-बळी हारिला कां वरिल, -बळी-बळवान् जो आहे तो हारिला-अपजयाला-निर्मलनेला कां वरिल-कां स्वीकारील ? अर्थात् कदापि स्वीकारणार नाही; किंबहुना जो बळी नसेल तोच स्वीकारील; सारांश मी बळहीन आहे म्हणूनच ही अपकीर्ति स्वीकारितो, आणि अशी पद घेतो; हे तुम्ही 'कसें न समजा' असा वेधे अर्थान्वय जाणावा. यांत कवीने वामनकृतललसहिरणत्वनिमित्ताने बळीचे सामर्थ्य सुचवून अकीर्तिस्वीकृतीने आपले भगवत्परीक्षणानर्हस्वहि प्रदर्शित केले. येथे उपमेय कीर्ति आणि उपमान चामर यांचे मुख्यवत्ताधर्माने आणि शुभ्रत्वधर्माने सादृश्य, अकीर्ति आणि कांबळी यांचे एतद्विरुद्धधर्मांनी सादृश्य वर्णिले आहे, म्हणून हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ बळवान् अथवा मानां पुरुष जे अग्रतात त्यांजवर कितीहि संकट पडले तथापि आपल्या महत् पदान लघुत्व देणारे असे अनुचित कर्म ते कदापि आचरीत नाहीत; अर्थात् असे लघुत्व त्यांस कदापि सहज होत नाही, यादिवशीं भर्तृहृदि म्हणतात,—

क्षुद्रामोपि जराकुरोपिशिथिलप्राणोपिकष्टां दशा - ।

नापशोपेतिपशदीपिरपिप्राणेपुनश्यस्वपि ॥

अपतंभविभिन्नकुंभकवलप्रासैकबद्धस्पृहः

किंजिर्णतृणनतिमानमहतामप्रेक्षरःकेसरी ॥

नीतिशतक. श्लो० ३३.

छळालकृपणासिकांअजिदयानिधेकापिती ।

भटासिभटसंगरीपरिणकातरादापिती ॥

करालतितुकीकृपाबहुअहोशरण्यातमीं ।

बुडोनिशरणागतश्रमतसैंअरण्यातमीं ॥ ७९ ॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीनीं आपलें बलहीनत्व ध्वनित केलें तेंच ते येथें स्पष्ट करितात.

पदान्वयः—अजि दयानिधे कृपणासि कां छळाल, भट संगरीं भटासि कापिती, परि कातरा न दापिती, अहो शरण्या कराल तितुकी कृपा बहु, मीं शरणागत अरण्यात तमीं बुडोनि श्रमतसैं.

अजि दयानिधे कृपणासि कां छळाल,—अजि-अहो दयानिधे,- दयानिधि-दयेचा निधि-दयेचें भांडार (षष्ठितत्पुरुष, त्याचें संबोधन) हे दयानिधे-हे दयासागरा, कृपणासि-दीनास-अर्थात् मजसारखा बलहीनास कां छळाल-तुम्ही कशाकरितां छळाल अर्थात् कदापि छळणार नाहीं. कारण-भट संगरीं भटासि कापिती,—भट-योद्धे, संगरीं-लढाईत भटासि कापिती-योद्ध्यास कापितात; अर्थात् शूर असतात ते लढाईत शूरासच तलवारीनें मारितात; परि कातरा न दापिती,—परि-परंतु कातरा-भिष्याला न दापिती-दाखीत नाहीत; अर्थात् त्यांजवर आपलें शूरत्व दाखवून त्यांस पाडाव करीत नाहीत; सारांश, बळीहि समर्थ, आणि त्याच्या निष्ठेची परीक्षा पाहाणार तुम्हीहि समर्थ; तेव्हां त्याचा जो छळ तुम्हीं केला तो त्यासच योग्य; मजसारखा दीन तथा छळास पात्र नाही, असा मागल्या चार केकांवर कटाक्ष ठेवून येथें कवीची इशंतोक्ति जाणावी. म्हणून-अहो शरण्या कराल तितुकी कृपा बहु,—अहो शरण्या-रक्षणस्थाना-निर्भयस्थाना-अर्थात् हे माझ्या रक्षका-हे भयहारका तुम्ही कराल तितुकी कृपा फार; अर्थात् मजवर तुम्हीं कितीहि धोडी कृपा केली तरी ती मला फारच होय. या विधानेंकरून कवीनें आपलें कार्पण्य आणि प्रभूचें दयानिधित्व सिद्ध केलें; जसें एखाद्या अत्यंत दरिद्र्यास महान् श्रीमानानें कितीहि अल्प दान दिलें तरी तें त्यास फारच, तद्दत्त. असा दीन असून आणखी कवि म्हणतात-मीं शरणागत अरण्यात तमीं बुडोनि श्रमतसैं,—मीं शरणागत-मीं जो तुम्हांम शरणागत-शरण आलेला तो मी-अरण्यात-या संसाररूप

१ भटायोधाक्षयोद्धारःसेनारक्षास्तुवैनिकाः

—भयर

२ येथें प्रासाकरिता अनुस्वाराभाव जाणावा.

अरण्यांत—भाणखी—तमीं—अंधारांत—अर्थात् अज्ञानरूप अंधःकारांत बुडोनि—बुडून
 भ्रमतसें—भ्रम पावत आहे. सारांश, या संसाररूप अरण्यांत, त्यांत भाणखी अज्ञा-
 नरूप अंधःकारांत, बुडून दुःख पावत आहे, आणि तुम्हांस शरणहि भाळों आहे,
 अशा मला तुम्हीं दखानिधि आणि दीनवत्सल असतां कदापि छळणार नाहीं असा
 अर्थ. यांत कवीनें भगवताचें दयालुत्व आणि भक्तात्सल्य दर्शवून आपलें बळही-
 नत्व आणि भगवत्परीक्षणानर्हत्व ध्वनित केलें. हा दृष्टांत अलंकार होय.

मुखासिजं वपातलीं श्रम अरण्यपेशीं पदे ।

निजस्मृतिसज्जाहलीं विषयतीतवश्रीपदे ॥

गुरुक्तिसकरावयासफलजानकीजीवना ।

धरासुरतपःफलैस्त्वरितधांवलीं जीवना ॥ ८० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं 'श्रमतसें अरण्यात मीं' म्हणून जें म्हटलें त्यावरून रामावतारीं हवानुरक्त जे आपले स्वकीय त्यांच्या कार्यार्थ स्वतः आपण फार श्रम घेतले असें भगवंतास स्मरण देऊन तद्वतारवृत्तांतपूर्वक कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—जंव श्रम अरण्य पेशीं पदे मुखासि पातलीं, तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं, जानकीजीवना जी धरासुरतपःफलें गुरुक्तिस सफल करावया वना त्वरित धांवलीं.

जंव श्रम अरण्य पेशीं पदे मुखासि पातलीं,—जंव-ज्या काळीं श्रम आणि अरण्य पेशीं पदे-असे शब्द, मुखासि पातलीं-माझ्या तोंडीं आलीं; अर्थात् मागील केकेत शेवटल्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या तोंडीं येतांच; तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं.—तीं तुझीं श्रीपदे,—श्री-मंगलरूप-कल्याणकारक पदे-चरण निज स्मृतिस-माझ्या स्मृतीला-विषय जाहलीं-विषयभूत झालीं; अर्थात् ते तुझे मंगलरूप चरण मला आठवले. अथवा, येथे-'तंव तीं श्रीपदे' असा पाठ करून-जंव श्रम अरण्य पेशीं पदे मुखासि पातलीं, तंव-त्या काळीं तीं-तीं जीं तुमचीं प्रसिद्ध श्रीपदे असा अर्थान्वय करावा. ते कोणते चरण पुसाल तर ऐका-जानकीजीवना जी धरासुरतपःफलें गुरुक्तिस सफल करावया वना त्वरित धांवलीं,—जानकीजीवना-हे जानकीच्या प्राणवल्लभा-सीतापते-हे रामचंद्रा या संबोधनेंकरून कवीनें प्रभूस अकस्मात् आपल्या रामा-वताराचें स्मरण देऊन पुढील प्रार्थनेच्या अवधारणास सावध केलें. जीं धरासुरतपः-फलें,—जीं-जीं तुमचीं श्रीपदे धरासुरतपःफलें,—धरा-पृथ्वी, तिलवरील-दुर-देव-भूदेव-अर्थात् ब्राह्मण त्यांनीं केलें जें-तप-तपाचरण त्याचीं जीं फलें-परिपाक-तद्रूप, अर्थात् ब्राह्मणांनीं तप करून प्राप्य जी वस्तु तद्रूप, अशीं तुमचीं श्रीपदे-गुरुक्तिस सफल करावया वना धांवलीं,—गुरुक्तिस,—गुरु-पिता-त्याच्या-उक्तिस-वचनास-अर्थात् पारथाच्या वचनास सफल करण्याकरितां वना-अरण्यास-अर-ण्याकडे-धांवलीं; सारांश, रामावतारीं दशरथाचें वचन सिद्धीस नेण्याकरितां जे तुझे मंगलरूप पाय अरण्याकडे धांवले, ते पाय मागील केकेत श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या मुखीं येतांच मला आठवले. हा येथें स्मरण-अलंकार होय.

१ असा पाठ असल्यास अधिक प्रशस्त होय असें मला वाटतें.

तई प्रभुवरातसेसदयकांअसेआजहो ।

विचारुनिपहाबरेंनिजमनींमहाराजहो ॥

वनोवर्निफिरापिशापरिमहणाअहोरात्रहा ।

नसेकुशलभाषणींपरिअसेकृपापात्रहा ॥ ८१ ॥

रामावतारवृत्तांतकथनपूर्वक प्रार्थना चालू.

पदान्वयः— प्रभुवरा तई तसे सदय, आज असे कां हो, हो महाराज निज मनीं विचारुनि पहा बरें, वनोवर्नि फिरा, पिशा परि अहोरात्र हा म्हणा, हा भाषणी कुशल नसे, परि कृपापात्र असे.

प्रभुवरा तई तसे सदय,—प्रभुवरा—हे महा प्रभो, तई—रामावतारीं त्या अरण्यवासांत तसे—त्या प्रकारचे सदय—दयायुक्त; अर्थात् त्या कार्ळीं अरण्यवासाचे कष्ट भोगून स्वकीयांवर आपली दया प्रकट केली; आणि—आज असे कां हो,—आज मजविषयीं—असे—अर्थात् असे उदासीन कां हो; आज मजविषयींच आपलें इतकें औदासिन्य कां असावें बरें; हो महाराज निजमनीं विचारुनि पहा बरें,—अहो महाराज, आपल्याच मनांत विचार करून पाहा बरें मजविषयीं आपण इतकें उदासीन असावें काय; जे आपण त्या समयीं—वनोवर्नि फिरा,—रानोरान फिरत असा; आणि—पिशा परि अहोरात्र हा म्हणा,—पिशा परि—वेड्यासारखे अहोरात्र हा—हाय हाय म्हणा—म्हणत असा; सारांश, वेड्यासारखे रानोरान रात्रंदिवस हाय हाय म्हणत फिरत असा, याची आतां सर्व आपल्या मनांत आठवण करा. कवि आपल्याविषयीं म्हणतात—हा भाषणीं कुशल नसे,—हा—हामीं तर भाषणांत कुशल—चतुर नाही; परि कृपापात्र असे,—परंतु कृपापात्र आहे; सारांश, आपलें चरित्र कसें दर्जावें हें चातुर्थ माझ्या अंगां नाही, केवळ आपल्या कृपेस मात्र पात्र आहे, म्हणून मजवर आपण कृपा कराच करा असा अर्थ.

समागमतुझा घडो म्हणुनि जाहले लाकडे ।
तपोनिधितसे मुनित्यजुनि जोडिलीं माकडे ॥

अयुक्त बहु ज्या जनास्तव घडे पडे साकडे ।

तदुक्तिहुनि आमुचें बहुत बोलणें वाकडे ॥ ८२ ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीनीं मी भाषणांत कुशल नाहीं म्हणून सांगितलें, यांत मजपेक्षांहि भाषणचातुर्यहीनांवर आपण कृपा केली आहे असा स्वाभि-
प्राय दर्शवित होरसाते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—तुझा समागम घडो म्हणुनि तपोनिधि लाकडे जाहले, तसे मुनि
त्यजुनि माकडे जोडिलीं, ज्या जनास्तव अयुक्त बहु घडे, साकडे पडे, तदुक्तिहुनि
आमुचें बोलणें बहुत वाकडे.

तुझा समागम घडो म्हणुनि तपोनिधि लाकडे जाहले.—कवि प्रभूस
म्हणतात—तुझा समागम घडावा म्हणून तपोनिधि—तपाचें मांडार—तपोराशि—अर्थात्
महान् तपस्वा तपश्चर्चा करितां करितां—लाकडे जाहले—अर्थात् लांकडासारखे
शुष्क झाले; ज्यांचीं शरीरें वाळून लांकडासारखीं रोड आणि शुष्क झालीं; तसे
मुनि त्यजुनि माकडे जोडिलीं,—तसे—त्वत्प्राप्त्यर्थं दास्ये तप करून लांकडा-
सारखे शुष्क झालेले मुनि—तपस्वी त्यजुनि—टाकून—त्यांना तसेच तपाचरणांत
निमग्न ठेवून रामावतारीं तुम्हीं—माकडे—वानरें जोडिलीं—मिळविलीं. मग/ज्या
जनास्तव अयुक्त बहु घडे—ज्या जनास्तव, ज्या वानररूप जनास्तव—अर्थात्
ज्या वानरांसाठीं तुम्हाकडून—अयुक्त—अयोग्य—जें न व्हावें तें—अर्थात् तुमच्या
योग्यतेस अनुचित असं कर्म बहुत घडलें; आणि—साकडे पडे,—तुम्हांस केन्हां
केन्हां त्यांसाठीं—साकडे—अवघड—संकट, हि—पडलें; तदुक्तिहुनि आमुचें बोलणें
बहुत वाकडे,—तदुक्तिहुनि—अशा वानरांच्या भाषणापेक्षां आमचें बोलणें फार
वाकडे वाटतें; येथें कवीनें लावून बोलल्यासारखें दाखविलें, अर्थात् वानरांपेक्षां
तर आमचें बोलणें वाकडे नसेल, मग अशा वानरांवर आपण कृपा केली, आणि
मीच कसा आपल्या कृपेस पात्र नसावा; असा येथें पूर्वसंबंध जाणावा.

जगत्त्रयमनोहराबलगुणैकरत्नाकरा ।

म्हणेकनकरंकुद्यामजमहाप्रयत्नाकरा ॥

प्रियाहिअशिजाहलीतुजकुकार्यआज्ञापिति ।

सुधात्यजुनिकामुकप्रकटअंगनाज्ञापिती ॥ ८३ ॥

रामावतारीं सीतेनेहि भलताच छंद घेतळा तोहि त्वां पुरविला, असा आणखो वृत्तांत कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—जगत्त्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा म्हणे महा प्रयत्ना करा, मज कनकरंकु द्या, प्रियाहि तुज अशि कुकार्य आज्ञापिती जाहली; कामुक प्रकट सुधा त्यजुनि अंगनाज्ञा पिती.

जगत्त्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा म्हणे महा प्रयत्ना करा,—जगत्त्रयमनोहरा,—जगत्त्रय—लोकत्रय त्यास—मनोहर—सुंदर—अर्थात् सर्व त्रैलोक्यास रमणीय दिसणारा—अथवा बलगुणैकरून सर्व त्रैलोक्याच्या मनाचे हरण करणारा अशा तुज, आणखी—बलगुणैकरत्नाकरा,—बल—सामर्थ्य आणि—गुण—ऐश्वर्यादि षड्गुण यांचा—एक—मुख्य रत्नाकर—स्वाण अथवा समुद्र अर्थात् बलगुणाची मुख्य स्थाण—उत्पत्तिस्थान जो तू त्या तुज, म्हणें—पुढील संदर्भांनीं ती तुझी प्रिया सीता म्हणाली कीं—महा प्रयत्ना करा—मोठा प्रयत्न करा आणि मज कनकरंकु द्या,—मला कनकरंकु,—कनक—सुवर्ण—अर्थात् सुवर्णासारखा रंकु हरिण विशेष द्या; म्हणून—प्रिया हि तुज अशि कुकार्य आज्ञापिती जाहली,—प्रिया तुझी प्रिया—जानकी ही तुज—असा जगत्त्रयमनोहर आणि सर्वगुणैकरत्नाकर जो तू त्या तुज—अशी कुकार्य—कुत्सित कार्य—अर्थात् हरण धरण्याचें कुत्सित काम आज्ञापिती जाहली—सांगती झाली; अथवा, जगत्त्रयमनोहरा आणि बलगुणैकरत्नाकरा हीं दोन संबोधनें करावीं, म्हणजे 'हे जगत्त्रयमनोहरा, हे बलगुणैकरत्नाकरा, महा प्रयत्ना करा, आणि—मज कनकरंकु द्या (असें ती जानकी) म्हणें' असा दृष्ट अस्व्यास अर्थान्वय करावा. सारांश, तू त्रैलोक्यसुंदर आणि सकलबलगुणाचा निधि असा अतार सन्निध असतां, यःकश्चित् सुवर्णकांतीच्या हरणाच्या चर्मामें लोभाविष्ट होऊन तो पळणारा हरण मोठा दीर्घ प्रयत्न करून घरून मला द्या, म्हणून तुझी प्रिया जानकी तुला अशी निघ आज्ञा करिती झाली. कवि म्हणतात हे ठीकच आहे.

- १ मगवंताच्या षड्गुणाचें नांव मग
ऐश्वर्यसमप्रस्थानस्ययज्ञसःप्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षड्गुणामममितीरितं ॥

- २ कृष्णसाररुद्रं कुं कुं शंबरौहिषाः

कारण-कामुक प्रकट सुधा त्यजुनि अंगनाज्ञा पिती,—कामुक-कामी-स्त्रैण पुरुष आहेत ते-प्रकट-प्रत्यक्ष, सुधा-अमृत टाकून अंगनाज्ञा,—अंगना-स्त्री तिची-आज्ञा पिती-पितात-अर्थात् ग्रहण करितात; येथे 'सुधा' आणि 'अंगनाज्ञा' या दोन पदांची अन्वयोन्यदृष्टि आहे म्हणून सुधेची अंगनाज्ञेच्या संबंधाने पिणें या क्रियेचा प्रयोग जाणावा. सुधापान टाकून अंगनाज्ञा पिती असा अर्थान्वय. अर्थात् अमृतास एकीकडे ठेवून स्त्री जें सांगेळ तें करितात. सारांस, सीतेच्या प्रेमास्थळ आपणास स्त्रैण व्हावें लागलें. हा अर्थान्वय असलंकार होय.

१ या आपल्या कवीनें अक्षा स्त्रैण पुरुषाचें परार्धानत्व दृष्टांतूपानें प्रंयातरी स्वरस वर्णिलें आहे;

शिरओरबायकोचा शेषजसाशांतदादलावाहे ।

धीवर्तवीतजीवा सतहोदेवाशिदादलावाहे ॥

स्वदाससमर्थी जपे तरि वरा न दे, चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करी, ते भलतेंचि हि वदे, कोप टाका, तिसचि पुसा, वा मृदु असें म्हणोनि मज कापुसा न धोपटा.

वदेहि भलतेंचि ते तिसचि कोपटा कापुसा ।

असें मृदु म्हणोनि वामजन धोपटा कापुसा ॥ ८४ ॥

आणखी त्या जानकीचा शोच्य वृत्तांत कवि सांगतात.

पदान्वयः—स्वदास समर्थी जपे तरि वरा न दे, चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करी, ते भलतेंचि हि वदे, कोप टाका, तिसचि पुसा, वा मृदु असें म्हणोनि मज कापुसा न धोपटा.

स्वदास समर्थी जपे तरि वरा न दे.—स्वदास—हनुमान समर्थी—समयास—वेळेवर जपे—जपत असे—तिच्या आज्ञेप्रमाणे करावयास तत्पर असे तथापि ती जानकी—वरा—आशीर्वाचनाला न दे—देईना: सारांश, हनुमान सीतेच्या आज्ञेप्रमाणे घालावयास वेळोवेळ बहुत जपला तथापि तिनें बहुकालपर्यंत त्यास वर दिला नाही; तसेंच आणखी—चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करी.—चाकरी न चुके—चाकरी चुकला नाही अर्थ—संदर्भानें लक्ष्मण चुकला नाही, परि—तथापि तिनें त्या—देवराचा—दिराचा श्रम सार्थक—सफल न करी—केला नाही; कधीहि सेवा करण्यांत चुकला नाही, तथापि त्या लक्ष्मणास तिनें अर्माचे फळ दिले नाही; इतकेच नाही परंतु—ते भलतेंच हि वदे,—ते—ती जानकी त्या लक्ष्मणास—भलतेंच—नाहीं तसें अयोग्य हि—आणखी वदे—बोलली; अशी रामावताराची तुमची कथा आहे म्हणून तद्दृष्टान्तस्मरणानें कदाचित् तुम्हांस कोप आला असेल तर तो—कोप टाका.—कोप—राग, टाका—टाकून घ्या, आणि—तिसचि पुसा,—तिसचि—तिलाच—त्या जानकीलाच पुसा—अशी तू स्वदासाविषयी निष्ठुर कां झालीस म्हणून तिला तिच्या निर्दयतेचे कारण पुसा; वा मृदु असें म्हणोनि मज कापुसा न धोपटा.—परंतु—वा मृदु असें—मी

१ ज्या काळी जानकीचा छंद पुरविण्याकरितां सुवर्णमृग धरावयास रामचंद्र त्याच्या मार्गे वनांत गेले, आणि तिनें त्यांची मार्गप्रतीक्षा फार वेळ केली, तथापि ते परत आले नाहीत, त्या काळीं अघोर होऊन तिनें लक्ष्मणास रामचंद्राचा शोध करावा म्हणून सांगितले. लक्ष्मण विनयपूर्वक तिला म्हणाला—“आतां रामचंद्रहि गेले आणि मलाहि आपण जा म्हणून सांगतां, तर अशा घोर अरण्यांत आपल्यास आश्रमी एकटी टाकून बाहेर जाणे मला योग्य नाही.” असें आहोळवनासारखें लक्ष्मणाचें भाषण ऐकून जानकीस कोप येऊन ती त्याला म्हणाली—“तर मग रामचंद्राच्या पश्चात् माझा अभिलाष तुला इष्ट आहे असें अनुमान होतें.”—या दुस्तरानें विद्धांतःकरण होऊन लक्ष्मण जानकीस तशी आश्रमी

मऊ आहे म्हणून मज कापुसा-मला कापसाला न धोपटा-धोपटू नका; सारांश, अशा जानकीच्या आचरणाच्या कथनाने कदाचित् तुम्हांस क्रोध आला असेल तर तो टाका, आणि तिलाच तिच्या अशा आचरणाचे कारण पुसा; मी मऊ कापूस तुमच्या हाती सांपडलों म्हणून मला धोपटू नका. हाहि अर्थांतरन्यास अलंकार होय. येथे कवीनीं लडित्राळपणाने प्रभूची प्रार्थना केली आहे असे समजावे. आणखी हें जानकीचे स्वदासविषयककारुण्याभावकथन-प्रपंचात्मिका जी माया, तद्रूपा जी जानकी, तिचे स्वेन म्हणजे प्रपंचानुसरण, त्याचे व्यर्थद्योनार्थक रूपक होय, असा मला वाटते येथे कविहृद्गत भावार्थ असावा. आणखी या केकेत कवीने चारी चरणांत यमक फार सरस साधिले आहे.

एकटी टाकून रामाच्या शोधार्थ वनांत गेला. ती जानकीची स्वाश्रमी एकटी असण्याची संधि पाहून रावणाने तिचे त्याभवसरी हरण केले, अशी रामायणांत कथा प्रसिद्ध आहे. त्या अवसरीचे जे लक्ष्मणाप्रत सीतेचे दुरुस्तर ते येथे कवीने सुचविले आहे. हा प्रसंग एका कवीने खाली लिहिलेल्या सुरस पदांत सीतेच्या मुखानेच वर्णिला आहे:—

षड्गुणतरुआराम सर्वाचवराम कपीद्रा सुखी असे कीं ॥ वृ० ॥

कनककुरंजनपाठीश्रमला—

सौमित्राम्यांदुर्वाक्येच्छिलेत्याचाहापरिणाम भोगिते—

नजेंप्रियसदोषतेंप्रियसदोषहीचांगलें ।

स्वतोकपितरांरुचेजरिहिकर्दमींरांगलें ॥

तुलाचिधरिपोटिशींकशितदायशोदावरें ।

जरींमळविशीरजोमलिनकायतूंअंवरें ॥ ८५ ॥

मागील केंकेत स्वकीयदोषात्रिषयीं जी प्रभूची दुर्लक्षता दाखविली, तोष भावार्थ इष्टांतरांनीं कृष्णावतारलीलाकथनद्वारा सांगतात.

पदान्वयः—जें प्रिय न तें सदोष, प्रिय सदोष हि चांगलें, जरि स्वतोक कर्दमीं हि रांगलें पितरां रुचे, जरीं तूं रजोमलिनकाय अंवरें मळविशी, तदा तुलाचि यशोदा कशि वरें पोटिशीं धरि.

जें प्रिय न तें सदोष,—जें-जें कांहीं—जी वस्तु प्रिय न-आवडती नाही तें-ती वस्तु सदोष-दोषयुक्त; अर्थात् जी वस्तु कोणास प्रिय नसते, ती त्यास दोषयुक्त दिसते, तिची कांहीं तरी व्यंगता तो बळेंच काढतो; आणि-प्रिय सदोष हि चांगलें,—प्रिय-जी वस्तु आवडती ती जरी-सदोष-दोषयुक्त असली तथापि चांगली-निर्दोष; अर्थात् प्रिय वस्तु सदोष असली तथापि ती निर्दोष अशी दिसते; यास इष्टांत-जरि स्वतोक कर्दमीं हि रांगलें पितरां रुचे,—जरीं स्वतोक-आपलें लेंकरूं कर्दमीं हि-चिखळांतहि रांगलें तथापि-पितरां-आईचापांस रुचे-आवडतें; त्यांत आणखी कवि प्रभूस म्हणतात तुम्ही आपलेंच उदाहरण घ्या-जरीं तूं रजोमलिनकाय अंवरें मळविशी,—जरीं तूं रजोमलिनकाय,—रज-धूल तिने-मलिन-मळलेलें आहे काय-शरीर ज्याचें असा, असतां-अंवरें-वस्त्रें मळविशी-मळवीत होतास; अर्थात् गोकुळांत बाळपणीं तूं धुळीनें शरीर मलीन करून त्या मलीन शरीरानें वस्त्रें मळवीत होतास; तथापि-तदा तुलाचि यशोदा कशि वरें पोटिशीं धरि,—तदा-वस्त्रें मळवीत होतास तेव्हां तुलाच तुझी आई-यशोदा कशी वरें पोटाशीं धरीत होती; सारांश जसें हें, तसेंच आपण एकदां ज्याचा अंगी-कार करून आपलेंसें म्हटलें मग त्याजपासून जरी अपराध घडला तरी आपण त्याच्या-वर अनुग्रहच करितां, असा येथील कविमनोगतार्थ जाणावा.

तुझे कथिति गोपिकाविविधतीसबोभाटते ।

सुखप्रदगुणस्तवापरिसजाहलेवाटते ॥

क्षमानकरिएकदातरिहिफारखोडीकरा ।

नदेचिभयताडनोद्यमसमेतसोडीकरा ॥ ८६ ॥

मागीळ केकेतला भावार्थ आणखो दृष्टांतरेंकरून कवि वर्णितान्.

पदान्वयः—तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले; एकदा क्षमा न करि तरिहि फार खोडी करा, ताडनोद्यम भय न देचि, समेत करा सोडी.

तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति,—कवि प्रभूस म्हणतात—तुझे विविध बोभाट—तुझे त्या कार्की बाळपणीचे विविध—नानाप्रकारचे बोभाट—गिळे तीस—त्या यशोदेस गोपिका—त्या गोकुळांतल्या गौळणी कथिति—सांगतात—सांगत होत्या; ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले,—ते—तुझे बोभाट गुणस्तवा परिस—तुझ्या गुणांच्या स्तवनापक्षां सुखप्रद—सुखदायक—आह्लादकारक असे त्या यशोदेस—वाटते झाले; अर्थात् त्या गोपिकांनीं जरी नानाप्रकारचे तुझे गिळे केल तरी त्या यशोदेस तुझ्या गुणाची प्रशंसा ऐकण्यापेक्षां त्या तुझ्या लहानपणींच्या खोडीचे बोभाट ऐकून अधिक आनंद होत असे; अत्यंत स्नेहाळु आई असली म्हणजे तिला मुलांच्या खोडीपासूनहि मोठा हर्ष होत असतो. बाळपणीं तुम्ही मोठे खोडकर होतां असा आपला अभिप्राय सुचवीत होत्साते कवि आणखी म्हणतात एकदा क्षमा न करि तरि हि फार खोडी करा,—ती यशोदा एकदाहि तुमची क्षमा करीत नसे तरीहि तुम्ही फार खोडी करीत असा; आणि—ताडनोद्यम भय न देचि,—ताडनोद्यम,—तिचा—ताडनोद्यम,—ताडन—मारणें त्याचा—उद्यम—उद्योग, अर्थात् मारण्याचा उपक्रम, तुम्हांस भयच देत नसे; अर्थात् ती यशोदा तुम्हांस मारूं लागे तरी तुम्ही भीत नसा; मग—समेत करा सोडी,—समेत—त्या ताडनोद्यमा—बराबर—लागलीच करा—आपल्या हातास सोडी—ताडनोद्यमापासून मुक्त करीत असे. अर्थात् न मारितां ती आपला हात आटोपून घेई. अथवा, करा सोडी—म्हणजे ताडनोद्यमापूर्वीं बांधलेले जे तुमचे हात त्यांस मोकळे करी. मुळांस मारण्याचें भय दाखविण्याकरितां त्यांचें हात प्रथम दोरीने बांधतात हाच ताडनोद्यम, यासहि प्रभू बालकृष्ण भीत नसत, तेव्हां मग ती ते हात मोकळे करीत असे, असा अर्थ समजावा.

जरीं म्हणसि बांधिलें तरि न कष्टवीलें करा ।

विचार जशि कष्टवा तशि न कष्टवीलें करा ॥

यथेष्ट पुरतें जरीं प्रथम दाम कां सांधिती ।

नती प्रबळ गोपिका तुज तुझी दया बांधिती ॥ ८० ॥

कदाचित् तुम्ही म्हणाल कीं, यशोदेनें मला बांधिलें तर खरें, त्यास याहि आत्म-
केचें समाधान करित होस्ता ते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—बांधिलें जरीं म्हणसि, तरि न कष्टविलें, विचार करा, जशि
कष्टवा तशि लेंकरा न कष्टवी, प्रथम दाम जरीं यथेष्ट पुरतें, कां सांधिती, ती
गोपिका प्रबळ न, तुझी दया तुज बांधिती.

बांधिलें जरीं म्हणसि,— यशोदेनें शेवटीं मला बांधिलें तर खरें असें जरी
तूं म्हणशील; तरि न कष्टवीलें,— तरी तिनें तुला कष्टविलें नाही; उलटा आणखी
विचार करा—तुम्हींच आपल्या मनांत विचार करून पाहा; कीं—जशि कष्टवा
तशि लेंकरा न कष्टवी,—जशी तुम्हास बांधितांना तुम्हीं तिला—कष्टवा—कष्टविलें—
यकविलें तशी ती तुम्हा—लेंकरा न कष्टवी—तसें तिनें आपल्या लेंकरास कष्टविलें
नाहीं; कारण—प्रथम दाम जरीं यथेष्ट पुरतें,—प्रथम—पहिल्यानेच तें—दाम—
दावें जरीं—जर यथेष्ट—पाहिजे तसें पुरतें—बांधावयास पुरें होतें; तर मग—कां
सांधिती,—ती त्या दाव्यास दुसरें दावें लावून आणि मग त्यास तिसरें याप्रमाणें
अनेक दावीं लावून—कां सांधिती ?—अर्थात् तिनें तीं सांधिलीं नसतीं; म्हणून ज्या-
पेक्षां अशीं अनेक दावीं तीस सांधावीं लागलीं, त्यापेक्षां तुम्हींच तुम्हास बांधि-
ण्यांत तिला कष्ट दिले. कदाचित् म्हणाल कीं, इतकें जरी म्यां तिला थकविलें तरी
शेवटीं तिनें मला बांधिलें तर खरें; त्यास ऐका—ती गोपिका प्रबळ न,—ती
गोपिका—ती गौळण—यशोदा प्रबळ—बांधावयास समर्थ न—नाहीं; तर—तुझी दया
तुज बांधिती,—तुझी दयाच तुला बांधिते; अर्थात् यशोदेचा बांधण्याचा प्रयत्न
व्यर्थ जातोसा पाहून शेवटीं तुलाच तिजविषयीं दया येऊन जेव्हां रवांच आपल्यास
बांधून घेतलें, तेव्हां ती तुला बांधावयास समर्थ झाली; अर्थात् तूं कोणत्याहि उपा-

घाते काणाच्यानेंहि बांधला जात नाहीस, परंतु तुझ्या दयेनेच तूं बांधिला जातोस;
हातपर्यं हेंच कीं, तूं अत्यंत दयाळु आहेस; असा येथील ध्वनितार्थ जाणावा.

१ बासन पंडितानें हे कृष्णाचे लखलखन कार सरस वर्णिले आहे; आणि त्यांतहि
असाच भावार्थ प्रकट केला आहे कीं, जो सर्व विश्वातें व्यापून उरला आहे, जो अकाशा-
रुदाहि पलीकडेस. ज्यास सर्व जगजजननी नांवाहि आठोपूं शकत नाही, असा सर्वांतून
मगवान् असताहि तो भक्तिप्रेमपलानेने व स्तब्धनेने बांधला जातो.

नआदिनामध्वनयंतजाला । जंघेकसेलोगतयाअजाला ।

जरोस्त्रयेकवैअमंतअसता । तंवावितीयानकरुदिसाता ॥ ४८ ॥

देतस्त्रयेणोनचिऊहभारी । माताकरीदेखुनिकैटभारी ।

दयाकटाक्षेजननीसपाहे । बांधोनवेदाळवितैकृपाहे ॥ ४९ ॥

एतंचलक्षणीकदलासनाही । प्रसादएसास्वर्गनासनाही ।

बांधोनियेथीलपिच्याचहार्ती । ब्रह्मरनाकांतुकहेपहाती ॥ ५३ ॥

बांधेयप्रोदाबहुतांडपायी । यत्नाविणेवाभनत्यासुयायी ।

प्रेमचहाथेअजिआयत्याने । केलेंजणोंतएकायत्याने ॥ ५४ ॥

तुम्हींहि बलि बांधिला म्हणुनि आमुची मायजी ।

मनांत सहजा दयानिपट टाकिली कायजी ॥

सकोप दिसती गुरुक्षणभरीच जेंतापलें ।

जलज्वलनसंगमें त्यजिन शैत्यतें आपलें ॥ ८८ ॥

यशोदेचा मला बांधण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जातोसा पाहून मला दया येऊन म्यां आपणास बांधून घेतलें, परंतु ज्या काळीं म्यांच बळीला पाताळीं बांधिला त्या काळीं म्यां तर त्याजवर दया केली नाहीं; या आशंकेचे समाधान करित होत्साते कवि पुढल्या दोन केषांत म्हणतात.

पदान्वयः—तुम्हींही बलि बांधिला म्हणुनि जी आमुची माय सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी, गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती, ज्वलनसंगमें तापलें जें जल तें आपलें शैत्य न त्यजि.

तुम्ही हि बलि बांधिला म्हणुनि जी आमुची माय सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी,—तुम्हीं हि बलि बांधिला—जसे यशोदेनें तुम्हांस बांधिलें तसा—तुम्हीं हि बळी बांधिला,—पाताळीं बळीला बांधिलें; म्हणुनि—इतक्या-वरूनच—इतक्याच कार्यानें जी आमुची माय सहजा दया,—जी आमुची—आम्हां-सारख्या दीन शरणागतांची माय—माता—आई सहजा—नैसर्गिक—स्वाभाविक दया—तुमची दया ती—मनांत निपट टाकिली कायजी,—मनांत—तुम्हीं आपल्या मनांत अर्थात् मनांतून निपट—अगदीं टाकिली कायजी—टाकून दिली कायजी—काय हो; अर्थात् टाकिली नाहीं हो; सारांस, तुम्हीं पाताळीं बळीला बांधून ठेविलें, म्हणून आम्हां दीन शरणागतांची आई जी तुमची दया ती तुम्हीं आपल्या मनांतून निस्तुक टाकून दिली नाहीं; अर्थात् आम्हां शरणागतांविषयीं तुमच्या मनांत दया आहेच आहे. अथवा, येथे मायजी—माता—आई अशा अर्थी एक शब्द करून,—‘आमची मायजी मनांस सहजा दया’ ती ‘निपट टाकिली कायजी’ असा शब्दान्वय करावा. अथवा, चांतेहि ‘कायजी’ यांतील ‘जी’ हें संबधी सर्वनाम करून—‘जी आमुची मायजी मनांत सहजा दया (ती) निपट टाकिली काय,’ असा आणखी इष्ट असल्यास शब्दान्वय करावा. हाच भावार्थ कवि अर्थांतरन्यासेंकरून आणि दृष्टांतें-करून दृढ करितात. यद्यपि राग आला तथापि—गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती,—गुरु—श्रेष्ठ—थोर जे आहेत ते क्षणभरीच—क्षणभरमात्र सकोप—सक्रोध—रागें भरले असे—दिसती—दिसतात—अर्थात् थोरांस राग आला तरी क्षणभर; यास दृष्टांत-

१ आदरायीं—माई, आई, बाई, यांस जी प्रत्यय लागून—मायजी, आयजी, बायजी, असे शब्द होतात.

२ ‘उत्तमस्य क्षणं कोपः’ ही म्हण प्रसिद्ध आहे.

ज्वलनसंगमं तापलें जें जल तें आपलें शैत्य नत्यजि,—ज्वलनसंगमं,—
ज्वलन—अग्नि त्याचा—संगम—योग तेणेंकरून,—अर्थात् अग्नीच्या योगानें, तापलें जें
जल—उदक—पाणी तें आपलें शैत्य—शीतलता—आर्द्रता नत्यजि—टाकीत नाहीं; जरी
अग्नीनें पाणी उष्ण झालें, तथापि त्याच अग्नीस विद्मविष्वास जी त्याच्या अग्नी
आर्द्रता असते ती तें टाकीत नाहीं. सारांश, अग्नीनें तस झालेलें उदक जसें आपलें
शैत्य टाकीत नाहीं, तसें कारणवशात् थोरांस जरी क्षणभर कोप आला तरी ते
आपली स्वाभाविक दया टाकीत नाहीं. या केकेत प्रथम दोन चरणांत 'दया' हें
उपमेय, आणि 'माथ' हें उपमान, यांचा अभेद दर्शविला आहे म्हणून येथें हा रूपक
अलंकार होय. आणखी बलिबंधनरूप व्यापारातें अनुमित जो भगवत्कोप त्याचें
विशेष विधान 'गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती,' या सामान्यार्थाच्या विधानेंकरून
दृढ केलें आहे, म्हणून हा अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा; आणि क्षणिक कोप या
उपमेयाचा आणि उष्णोदक या उपमानाचा येथें द्विबप्रतिधिविभाव दिसतो म्हणून
शेवटल्या दोन चरणांत आणखी दृष्टांत अलंकार जाणावा.

१ याच अर्थातें नापपानींनीं भगवंतास न्हटलें आहे की तुला कोराई जाणांय
अनुग्रहच होतो—

अनुग्रहोऽग्रभवताकृतोहिनो

दंडोऽसतातेखलुकलमषापहः ।

यद्दृशूकस्वममुध्यदहिनः

क्रोधोऽपितेऽनुग्रहएवसंनतः ॥ ३४ ॥

भाग०, स्कं० १० अ० १६.

प्रसिद्धतुमचेप्रहासदयपायजीवांकडे ।

चुकीम्हणुनिहोतिलक्षणहिकाथजीवांकडे ॥

ननिष्ठुरपिताम्हणेमनिंनहोप्रजाटोणपी ।

अपथ्यरुचिरुणकटुकओखदेकोणपी ॥ ८९ ॥

याप्रमाणे कोणांतहि तुमची प्रसिद्ध दया पूर्णअंशकरून मिश्रित अवतां मग तुमच्या दयेचाच लाभ कां घेऊं नये असा अभिप्राय कथित होवतात कवि म्हणतात.

एदानुवचः—तुमचे पाय महा लदय प्रसिद्ध, जीवांकडे चुकी, म्हणून अण हि वांकडे होतील काथ जी. न. निष्ठुर पिता मनिं न म्हणे प्रजा टोणपी हो, तो कोण अपथ्यरुचिरुण कटुक ओखदे पी.

तुमचे पाय महा लदय प्रसिद्ध,—कवि अगवंतास म्हणतात—तुमचे पाय महा—मोठे—अथंत लदय—दयायुक्त—दयावंत म्हणून—प्रसिद्ध—प्रख्यात आहेत; आणि जीवां कडे चुकी,—जीवांकडे—आम्हांसारख्या प्राण्यांकडे चुकी—दोष—अपराध; अर्थात् तुम्हांकडे दया, आणि आम्हां जीवांकडे अपराध; सारांश, आम्हीं जीवांची अपराध करावे, आणि तुम्हीं दया करून त्या अपराधांची क्षमा करावी; म्हणून अण हि वांकडे होतील काथ जी,—म्हणून—जीवांकडे चुकी करणे आहे या कारणास्तव ते पाय—क्षण—क्षणभर हि वांकडे—अनहितकारक—जीवांचे कल्याण करण्यास प्रतिकूल होतील काथ हो; न—नाहीं—कदापि वांकडे होणार नाहीत; यास दृष्टांत—निष्ठुर पिता मनिं न म्हणे प्रजा टोणपी हो,—निष्ठुर—निर्दय—जरी—पिता—बाप असला तरी तो—मनिं न म्हणे—आपल्या मनांत असें म्हणत नाहीं कीं, प्रजा—आपली प्रजा—पुत्रादि टोणपी—निर्लज्ज आणि मूर्ख अशी—हो—होऊ; अर्थात् निर्दय जरी बाप असला, तरी तो आपला वंश निर्लज्ज आणि मूर्ख व्हावा असें आपल्या मनांत कदापि आणीत नाहीं; म्हणून—तो कोण अपथ्यरुचि रुण कटुक ओखदे पी,—तो कोण—तो कोणता—असा कोणता अपथ्यरुचि—अपथ्यावर आहे रुचि—आवड ज्याची असा रुण—रोगी कीं जो कटुक—कडू ओखदे—औषधें पी—पितो—पील; अर्थात् रोगी असून ज्याची कुपथ्यावर आवड असा कोणता पुरुष मिष्ट, रुचकर आणि रोगपरिहारक अशीं पाकादि औषधें टाकून कडू औषधें पील; अर्थात् पिणार नाही. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच कीं, अगवंतासारखा दयालु असतां

१ मला असें दिसतें कीं, मूळचा 'ओखदा कोण पी' असा पाठ असावा; म्हणजे 'हो प्रजा टोणपी' या वरील शब्दांच्या अंत्य स्वरांबरोबर यांतील अंत्यस्वर मिळून अर्थहि प्रशस्त होतो.

मग त्या द्येचा लाभ न घेतां बुद्धिपुरःसर भगवंताच्या दंडानें आपलें कल्याण करूं इच्छील असा कौणी या प्रघर्षांत विरळा असेल; तस्मात् बळीसारख्यास दंड करून जरी आपण त्याच्यावर शेवटीं अनुग्रह केला, तरी मज निर्वलावर द्येनेच आपण अनुग्रह करावा असा येथें कविहृद्गत भाव जाणावा. हा येथें दृष्टांत अलंकार होय.

असंख्यखळसंगरीनिजकरींतुवांमारिले !

ननिष्ठुरपणेंकृपाकरुनितेभवींतारिले ॥

जगज्जनकतूंमुलेंसकळजीवयांभातुकें ।

दटावुनिहिदेशिवाअमृतनेदिजेघातुकें ॥ १० ॥

मागील केंकेंत सांगितलेल्या कविहृदयभावांथींचेच समर्थन करित होत्यात
कवि आणखी म्हणतात.

पदान्धयः—तुवां निजकरीं संगरीं असंख्य खळ मारिले, निष्ठुरपणें न, कृपा
करुनि ते भवीं तारिले, तूं जगज्जनक, सकळ जीव मुलें, दटावुनि हि वा यां भातुकें
देशि, घातुकें अमृत नेदिजे.

तुवां निजकरीं संगरीं असंख्य खळ मारिले,--त्वां निजकरीं-त्वां
आपल्या हातांनीं संगरीं-युद्धांत असंख्य-अगणित-पुष्कळ खळ-दुष्ट जन-रावण-
कंसादि मारिले-मारून टाकिले; परंतु-निष्ठुरपणें न,--निष्ठुरपणानें नाही-
अर्थात् निष्ठुरपणानें कोणीहि मारिला नाही; तर-कृपा करुनि ते भवीं तारिले,-
कृपा करून उछटे ते या-भवीं-संसारीं-भवसागरीं तारिले; अर्थात् त्यांच्या अपरा-
धांचा त्यांस यथान्याय दंड देऊन ते मुक्त केले; हें आपल्या दयालुत्वास योग्यच
आहे. कारण-तूं जगज्जनक,—तूं जगज्जनक,—जगत-विश्व याचा-जनक-पिता-
बाप तूं या जगाचा उत्पन्नकर्ता बाप होय; आणि-सकळ जीव मुलें,—हे सारे
जीव तुझीं लेंकरें होत; म्हणूनच-दटावुनि हि वा यां भातुकें देशि,—दटावुनि
हि-बाह्यास्कारें भय दाखवूनहि वा-बापा यां-या जीवरूप लेंकरांस भातुकें देशि,-
भातुकें-उपहार-खाऊ देशि-देतोस; अर्थात् तीं मुलें घेत नसलीं तथापि भय दाख-
वूनहि तूं त्यांस खाऊ देतोस; येथें भयप्रदर्शनविधान भातुक्याचें हितकारकत्वद्योत-
नाथ जाणावें; कारण-घातुकें अमृत नेदिजे,—घातुकें-घातकानें-नाशकानें-अर्थात्
दुसऱ्याचा घात करण्याची जाची बुद्धि आहे अशा पुरुषाच्यानें अमृत नेदिजे-अमृत
देवघत नाही-दिलें जात नाही; अर्थात् घातकी पुरुष अमृत कदापि देणार नाही,

१ तुकोबानेंहि या ब्रह्मरसात्मक अमृतास भगवद्भक्तांचें भोजन म्हणून वर्णिलें आहे:-

आणीकम्यांकोणारावेंकाकुळती । कोणकामायेतीअंतःकाळीं ॥ १ ॥

तुवोमाझीसखीयेखीपांडुरंगे । लवकरीवेगेंवाटपाहें ॥ २ ॥

काथावाचामनेहेंचिआसकरीं । पाउलेंगोजिरीचिंतीतसें ॥ ३ ॥

तुकांमहणेंमाझीपुरवीहेआस । घालींभ्रह्मरसभोजनहें ॥ ४ ॥

विषय देईल; असा ध्वनितार्थ. येथें आणखी कवीचा 'अमृत' या शब्दावर कटाक्ष आहे असे दिसते. 'अमृत' म्हणजे अन्न; 'अमृत' म्हणजे मोक्ष; तू ज्यापेक्षां दटावून जीवरूप मुळांस भातुकें म्हणून जें अन्न देतोस, अथवा रावणकंसादि स्त्रांस दंड करून मोक्ष देतोस, त्यापेक्षां तूं त्यांचा घातक नाहीस, उलटा त्यांचा हितकर्ता पिता आहेस; यांत संशय नाही. येथें 'अमृत नेदिजे घातुकें' या सामान्य अर्थानें वर सांगितलेल्या विशेष अर्थानें समर्थन होतें म्हणून हा अर्थान्तरन्यास अलंकार होय; त्यांत आणखी हें समर्थन कारणरूपानें केले आहे म्हणून हा कारणार्थान्तरन्यास असा त्याचा भेद होय.

वरिप्रकटशांतिला धरिपरंतुमीनाबकी :
 गिळीतशितुलाटपेसुकुतबुद्धिहीनाबकी ॥
 जिणेंगरळपाजिलेंअमृतपाजिलेंतीसतें :
 खळासिनदिसोभलेंपणखरेंभल्यादीसतें ॥ २ ॥

मागील केकेत अमृत देणारा घातक जव्हे म्हणून जें शेवटीं सामान्येकरून विधान केलें, त्याचें दृष्टांतासहित कवि समर्थन करितात.

पदान्वयः—वरि प्रकट शांतिला धरि, परंतु बकी मीना गिळी, तशि सुकृत-बुद्धिहीना बकी तुला टपे, जिणें गरळ पाजिलें तीस तें अमृत पाजिलें, खळासिभलें न दिसो पण भल्या खरें दीसतें.

वरि प्रकट शांतिला धरि,— वरि-वरवरून-बाह्यात्कारें प्रकट-स्पष्ट-उघड शांतिला-शांतपणाला धरि-धरिते; परंतु बकी मीना गिळी,—परंतु बकी-बगळी मीना-माशाला गिळी-गिळून टाकिते; अर्थात् बाह्यात्कारें शांतपणा दाखवून मासा दृष्टीस पडतांच बगळी जशी त्याला गिळून टाकिते; तशि सुकृत-बुद्धिहीना बकी तुला टपे,—तशी सुकृतबुद्धिहीना,—सुकृत-सत्कर्म-पुण्य तद्विषयक-बुद्धि तिनें-हीन-रहित-पुण्यकर्माविषयी जीस बुद्धि नाही-अर्थात् पापिणी, अशी-बकी-पूतना तुला टपे-टपून राह्ती,—अर्थात् तुझा नाश करण्याकरितां टपे; जिणें गरळ पाजिलें तीस तें अमृत पाजिलें,—ज्या पूतनेनं तुला विष पाजिलें तिलाच खां तें विष अमृत करून पाजिलें; अर्थात् तिला आपण मुक्त केले; यांत-खळासि भलें न दिसो,—खळासि-कपटी वंचक जनास हें आपलें अनुपम औपकारिक कर्म नीट न दिसेल तर न दिसो; पण भल्या खरें दीसतें,—परंतु भल्या-सरळ पुरुषास-साधुजनास तें कर्म-खरें-तुमच्या दयालुत्वास उचित असें विसतें. हा येथें विषम अलंकार जाणावा.

- १ हें भगवंताचें अत्यंत दयालुख भागवतांत सांगितलें आहे;—
 अहोबकीयंस्तपनकालकूर्त जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
 लेभेगर्तिधात्र्युचितांशरथ्यं कवादयालुंशरथ्यंभ्रजेम् ॥ २३ ॥

स्कं० ३, अ० २.

पूतनालोकबालष्ठी राक्षसी रुधिराशनां ।
 जिघांसयाऽपिहरये स्तनंदस्वापसद्गतिं ॥ ३५ ॥
 किंपुनःश्रद्धयाभक्त्या कृष्णायपरमात्मने ।
 यच्छन्प्रियतमंकिंनु रक्तास्तनमातरोयथा ॥ ३६ ॥

स्कं० १०, अ० ६.

सदाहिहितनायकोंबहुअपायकेलेकरूं ।

तरींसकृपवापतूँहणसिनायकेलेकरूं ॥

कर्धीनकरिसीप्रभोभजकबालकोपेक्षण ।

नतूजवरिज्यापरीपशुपपालकोपेक्षण ॥ ९२ ॥

पूर्वोक्त सदयता वर्णित होखाते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—सदा हि हित नायकों, बहु अपाय केले करूं. तरीं तूं सकृप वाप लेंकरूं नायके म्हणसि, प्रभो ज्या परी पशुपपाल तूज वरि क्षण न कोपे. भज-कबालकोपेक्षण कर्धी न करिसि.

सदा हि हित नायकों,—आम्हीं पापी जन-सदा हि—नितर हि हित—तुम्हीं आमचें-हित—कल्याण सांगत असतां तें-नायकों—ऐकत नाहीं; त्याजवर लक्ष देत नाहीं; उलटे-बहु अपाय केले करूं,—आम्हीं पापी जनांनीं-बहु-पुष्कळ अपाय—अनहितकारक कर्में—अर्थात् ऐहिक विषयामिलाषप्रयुक्त जीं न करावयाचीं तीं कर्में केलीं, आणखी-करूं—त्यांचा पश्चात्ताप न करितां अद्यापिहि करीतच आहों; तरीं तूं सकृप वाप लेंकरूं नायके म्हणसि,—तरी—असे आम्हीं अपराध करीत असतांहि तूं सकृप—कृपावंत—सदय असा आमचा-वाप लेंकरूं ऐकत नाहीं असें म्हणतोस; सारांश, आम्हीं इतके दुःसह अपराध करीत असतां त्या आम्हांस मोठा दंड करावा तो न करितां नुसतें इतकेंच म्हणतोस कीं, हें लेंकरूं ऐकत नाहीं; तेव्हां तुज-सारखा आणखी आम्हांस दयालु वाप कोण आहे ? पुनः आणखी प्रभूची सदयता दृष्टांतपूर्वक इत करित होखाते कवि म्हणतात—प्रभो ज्या परी पशुपपाल तुज वरि क्षण न कोपे.—प्रभो—हे निग्रहानुग्रह समर्था ज्या परी—जसा पशुपपाल,—पशुप—गौळी त्याचा-पाल—पालक अर्थात् नंद तुजवर एक क्षणभरहि रागें भरला नाहीं; तसें तूं हि-भजकबालकोपेक्षण कर्धी न करिसी,—भजकबालकोपे-क्षण,—भजक—भजणारा—अर्थात् तुझी सेवा करणारा जो-बालक—अज्ञजन त्याचें-उपे-क्षण—उपेक्षा, तूं कदापि करणार नाहींस; सारांश, गोकुळांत त्वां बालपणीं पुष्कळ खोडो केल्या तथापि तुझा पिता नंद तुजवर एकदांहि रागें भरला नाहीं, तसें आम्हीं कितीहि तुझे अपराध केले तथापि तूं आम्हां अज्ञजनांचो उपेक्षा कदापि करणार नाहींस; असा येथील भावार्थ समजावा.

खराजनकतुंजनाइतरकोणहोदेववी ।

समीहितफळेंजगातवपदाब्जदेदेववी ॥

अशीचकरुणाअसोहरिकर्धीनभंगोपिता ।

अशामजअसाधुलाइतरकोणसंगोपिता ॥ ९३ ॥

भगवंताचें सद्य पितृत्व वर्णित होस्ताते पुनः कवि म्हणतात.

पदान्वयः—तूं खरा जनक, इतर कोण हो देव जना वी, तव पदाब्ज जगा समीहित फळें दे देववी; हरि अशीच करुणा असो, पिता कर्धी न भंगो, अशा मज असाधुला इतर कोण संगोपिता.

तूं खरा जनक,—तूंच या विश्वाचा खरा—वास्तव जनक—उत्पादक—पिता आहेस; कारण तुझ्याशिवाय इतर कोण हो देव जना वी,—इतर कोण दुसरा कोणता हो देव जना—या जनाला वी—वितो—अर्थात् व्यायास म्हणजे उत्पन्न करावयास समर्थ होतो; सारांश, तुझ्याशिवाय दुसरा या जगास कोणी जनक नाही; त्यां या जगास नुसतें निर्माण केलें इतकेंच नाही तर तव पदाब्ज जगा समीहित फळें दे देववी,—तव पदाब्ज—तुझें चरणकमल, जगा—या स्वशिमित जनाला—त्यां उत्पन्न केलेल्या प्राणिमात्राला, समीहित फळें—त्यांच्या त्यांच्या कर्मांची—समीहित—इष्ट—योग्य अशीं फळें—ऐहिक आमुष्मिक सुखादि दे—देतो आणि देववी—आपण सूत्रधाराप्रमाणें अंतस्थ दडून राहून इतर मनुष्यदेवादिकांस निमित्त करून त्यांजकडून देववितो; इतर प्राकृत जनकाचें असें फल देण्याचें सामर्थ्य नाही म्हणून खरा जनक तो तूंच असा येथील भावार्थ जाणावा. पुनः प्रार्थनापूर्वक कवि म्हणतात—हरि अशीच करुणा असो,—हरि—हे हरि—हे भक्तापन्नयनिवारका अशीच तुझी आम्हा दीनांवर करुणा—दया असो; पिता कर्धी न भंगो,—बाप कर्धीहि न भंगो—न तुटो—अर्थात् तुझा पितृस्नेह न तुटो; माझें पातित्य मनांत भाणून जर त्यां हा स्नेह तोडिला तर—अशा मज असाधुला इतर कोण संगोपिता,—अशा मज असाधुला—असा मी जो असाधु—अभक्त—पापी त्या मला तुजवांचून इतर कोण संगोपिता—दुसरा कोण संगोपिता—संगोपनकर्ता—रक्षणकर्ता; अथवा, संगोपिता म्हणजे माझ्या दोषांवर आच्छादन घालून क्षमा करणारा आहे; अर्थात् आपल्या